

Marcin Kacpura*

Problemowe nauczanie wiedzy o społeczeństwie a kształtowanie społeczeństwa obywatelskiego

Wstęp

Poczynając od rozważań Arystotelesa, kategoria społeczeństwa obywatelskiego wciąż stanowi niezwykle istotny aspekt rozważań filozofów, politologów, socjologów, a także reprezentantów wielu innych dziedzin. Złożoność i heterogeniczność tego pojęcia nie pozwalają na wyodrębnienie jednoznacznej jego definicji. Niemożliwe wydaje się również opracowanie w pełni obiektywnego i mierzalnego systemu wskaźników, pozwalającego na zbadanie poziomu rozwoju społeczeństwa obywatelskiego w poszczególnych państwach, co nie znaczy, że w literaturze przedmiotu nie dokonano wielu prób zmierzenia tego zjawiska. Niemniej jednak w przypadku wielu definicji nietrudno dostrzec wspólne elementy, które pozwalają uchwycić specyfikę prezentowanego przedmiotu badań. Chodzi tu o następujące kategorie: wspólnotowość, aktywność społeczną i dobrowolny charakter uczestnictwa w życiu społecznym.

Poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, czy istnieje zależność pomiędzy problemowym nauczaniem wiedzy o społeczeństwie a kształtowaniem powyższego modelu życia zbiorowego, stanowi problem badawczy tego artykułu. W toku niniejszej pracy zostanie zbadana słuszność hipotezy, w myśl której w procesie kształtowania społeczeństwa obywatelskiego istotną rolę odgrywa stosowanie metod i technik nauczania problemowego podczas lekcji wiedzy o społeczeństwie. Do tego celu zostaną wykorzystane następujące

* Mgr Marcin Kacpura, Uniwersytet Gdański, Gdańsk
e-mail: marcin-kacpura@wp.pl

metody badawcze: analiza treści oraz badanie dokumentów i materiałów. Na potrzeby niniejszych rozważań, przeprowadzonych na podstawie metodologii badań pedagogicznych, stosowana będzie definicja społeczeństwa obywatelskiego w ujęciu jednostkowym.

Społeczeństwo obywatelskie

Istnieje wiele definicji terminu „społeczeństwo obywatelskie”. Można je rozumieć między innymi jako *przestrzeń rozciągającą się między rodziną, państwem i rynkiem, w której działają oddolne organizacje społeczne*¹. W niej obywatele prowadzą wolną debatę zmierzającą do wypracowania rozwiązań społecznych, które można następnie traktować jako dobro wspólne. W ujęciu liberalnym, eksponującym relację pomiędzy obywatelami a państwem, społeczeństwo obywatelskie postrzegane jest jako sfera solidarności i niezależnego współdziałania wspomaganego przez instytucje państwa².

Z kolei w aspekcie roli jednostki jako obywatela, czyli członka pewnej wspólnoty politycznej, który – pozostając w relacji do państwa – nie tylko korzysta z przysługujących mu praw, lecz również wywiązuje się ze swoich obowiązków w sferze publicznej, termin „społeczeństwo obywatelskie” należy definiować jako sferę życia człowieka – obywatela, jego publiczne postawy, cnoty, opinie i działania, a zwłaszcza wszelkie przejawy jego aktywnego uczestniczenia w życiu politycznym postrzegane w kategorii troski o dobro wspólne³. Przytoczona powyżej definicja teoretyczna stanowi właśnie punkt wyjścia do dalszych rozważań.

Dla uzyskania pełniejszej gamy definicji badanego pojęcia należy dodać, iż w świetle polityki prowadzonej przez Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej społeczeństwo obywatelskie *obejmuje w Polsce dwa obszary: obywatelską aktywność grupową – działalność organizacji pozarządowych, wspólnot lokalnych i samorządowych, nieformalnych grup i ruchów społecznych oraz świadomość obywatelską Polaków*⁴.

¹ I. Medel, M. Macełko, *Miejsce i rola społeczeństwa obywatelskiego w regionalnych (eko)systemach innowacji*, s. 2, <http://delibra.bg.polsl.pl/Content/27345/BCPS31065-Miejsce-i-rola-spole0000.pdf> (dostęp: 23.09.2017).

² D. Pietrzyk-Reeves, *Współczesny kształt idei społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] *Czas społeczeństwa obywatelskiego*, red. B. Krauz-Mozer, P. Borowiec, Kraków 2006, s. 14.

³ *Ibidem*, s. 14–15.

⁴ *Strategia wspierania rozwoju społeczeństwa obywatelskiego na lata 2009–2013*, Warszawa 2008, s. 14, <https://www.mpips.gov.pl/userfiles/File/pozytek/SWRSO%202009-2015.pdf>, s. 14 (dostęp: 23.09.2017).

Organizacje społeczeństwa obywatelskiego są powszechnie uznawane za najlepsze podłoże rozwoju współczesnej demokracji. Stanowią one nie tylko wzmocnienie i urzeczywistnienie prawa obywateli do uczestnictwa w życiu publicznym, ale również umożliwiają właściwe wypełnianie ról społecznych oraz samorealizację we wszystkich sferach życia. Państwo konstytucyjne i praworządne powinno dopełniać społeczeństwo obywatelskie poprzez gwarantowanie mu podstawowych praw: własności, wolności i równości wobec prawa⁵.

Powszechnie funkcjonujący w polskiej debacie publicznej od czasów dokonującej się w Polsce po upadku komunizmu transformacji systemowej termin „budowa społeczeństwa obywatelskiego” jest odzwierciedleniem pożądanego kierunku zmian społecznych prowadzących do osiągnięcia doskonalszej formy zorganizowania się obywateli. Piotr Borowiec słusznie zauważa w tym przypadku, iż: *Termin ‘budowa’ jednoznacznie świadczy o tym, że wprowadzamy nowe rozwiązania, do tej pory nieistniejące w społeczeństwie, ale również, że mamy do czynienia z planowym racjonalnym działaniem człowieka, wykonywanym według pewnego wcześniej przyjętego projektu*⁶.

Za główne przeszkody stojące na drodze wcielenia w życie idei społeczeństwa obywatelskiego należy uznać:

- polityzację społeczeństwa;
- deficyt aktywności społecznej;
- przeszkody organizacyjno-prawne;
- kwestie bytowe i oświatowe;
- niedostatek kapitału społecznego⁷;
- etatyzm (tendencja do jednostronnego dzielenia rządzących);
- konfrontacyjność relacji;
- niski poziom wiedzy analitycznej⁸.

⁵ *Ibidem*.

⁶ P. Borowiec, *Główne przeszkody w realizacji idei społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] *Czas społeczeństwa...*, op. cit., s. 147.

⁷ *Ibidem*, s. 149–159.

⁸ A. Zybala, *Spoleczeństwo i polityka*, <http://kolegia.sgh.waw.pl/pl/KES/struktura/kppb/katedra/sklad/Documents/obywatelskie%20i%20public%20policj-2015.pdf> (dostęp: 23.09.2017).

Cele kształcenia w obszarze wiedzy o społeczeństwie w świetle aktualnej podstawy programowej

Aktualna podstawa programowa przedmiotu wiedza o społeczeństwie, przyjęta przez Ministerstwo Edukacji Narodowej, stawia następujące cele kształcenia:

- wykorzystywanie informacji na temat życia publicznego, ich krytyczne analizowanie, wnioskowanie oraz wyrażanie i argumentowanie własnego zdania dotyczącego wybranych kwestii publicznych;
- rozpoznawanie problemów życia społecznego w skali lokalnej, krajowej, europejskiej i globalnej oraz odnajdywanie sposobów ich rozwiązania;
- współpraca z otoczeniem w sprawach publicznych;
- znajomość zasad i procedur demokratycznych oraz stosowanie ich w życiu codziennym;
- znajomość podstaw ustroju RP oraz identyfikowanie przypadków łamania prawa;
- rozumienie zasad gospodarki rynkowej na poziomie lokalnym i globalnym.

Pedagogika krytyczna

Przytoczone wyżej cele kształcenia wiedzy o społeczeństwie, stanowiące treść uchwalonej przez MEN podstawy programowej nauczania tego przedmiotu, w dosyć znaczący sposób pokrywają się z analogicznymi celami definiowanymi przez przedstawicieli nurtu pedagogiki krytycznej.

W ujęciu profesora Tomasza Szkudlarka pedagogikę krytyczną można interpretować jako wyzwanie rzucone pedagogice *sensu largo*. Omawiany nurt pedagogiki w znaczący sposób podważa możliwość poprzestawiania na dobrze znanych odpowiedziach, nie uznając ich za wystarczające i stawiając tym samym nowe pytania, na które oczekuje odpowiedzi. Drugim wymiarem pedagogiki krytycznej według wspomnianego autora jest jej funkcja demaskująca, która przejawia się w odsłanianiu i unaocznianiu ukrytych wymiarów procesów edukacyjnych, z których – ze względu na dalszy tok niniejszych rozważań – należy podkreślić promowanie uległej bezmyślności oraz zabijanie indywidualności i niezależności⁹.

⁹ T. Szkudlarek, B. Śliwowski, *Wyzwania pedagogiki krytycznej i antypedagogiki*, Kraków 2010, s. 11.

Ciągły proces szukania nowych rozwiązań, leżący u podstaw założeń pedagogiki krytycznej, w połączeniu ze sposobem myślenia problemowego, konsekwentnie ćwiczonym na kolejnych etapach edukacji, może okazać się pewnego rodzaju furtką na drodze wspomnianego wyżej procesu budowania społeczeństwa obywatelskiego opartego na niezależnych organizacjach obywateli będących w stanie bez pomocy instytucji państwowych zrealizować potrzeby własne i całego społeczeństwa lokalnego, w którym funkcjonują. W toku wcielania w życie idei społeczeństwa obywatelskiego, nierozzerwalnie związanej z założeniami teoretycznymi nurtu pedagogiki krytycznej, niezwykle przydatne mogą okazać się metody nauczania problemowego, których zastosowanie ma na celu rozwinięcie u uczniów zdolności myślenia problemowego przy jednoczesnym zwiększeniu ich aktywności.

Nauczanie problemowe

Istotą nauczania problemowego, w przeciwieństwie do powszechnie stosowanych metod podających, nie jest przekazywanie gotowych wiadomości, lecz stymulowanie uczniów do samodzielnego uzyskiwania nowych wiadomości i sprawności poprzez rozwiązywanie problemów dostarczanych przez nauczyciela na kolejnych etapach procesu edukacji. U podstaw powyższego sposobu postrzegania procesu edukacji leży pajdocentryzm¹⁰. Samodzielnie rozwiązujący problemy uczeń w tym ujęciu pełni rolę pierwszoplanową. Pozostającego na drugim planie nauczyciela można obsadzić, stosując terminologię teatralną, w roli suflera udzielającego uczniom podpowiedzi niezbędnych do rozwiązania problemów, które uprzednio sam sformułował, bądź celowo umiejscawiającego ich w sytuacji problemowej. Osiągnięcie przez ucznia sukcesu edukacyjnego zależy w tym wypadku od jego postawy badawczej umiejętnie kreowanej przez nauczyciela w toku rozwiązywania kolejnych, inicjowanych przez niego, zadań problemowych¹¹.

Dużym uproszczeniem jest utożsamianie idei nauczania problemowego z metodą pytań i odpowiedzi. Jego koncepcja znacznie przekracza bowiem ramy tej metody, tworząc sytuacje problemowe, pozwalając uczniom na samodzielne poszukiwanie ich rozwiązań, a także umożliwiając im sprawdzenie

¹⁰ Pogląd, zgodnie z którym proces wychowania powinien być podporządkowany nieskrępowanemu rozwojowi dziecka, utożsamiający wychowanie z dostosowaniem się wychowawcy do toku tego rozwoju oraz opieką nad nim.

¹¹ H. Ladyca, *Ranga metod problemowych w szkole współczesnej*, http://www.ceo.org.pl/sites/default/files/GPE/davBinary/ranga_metod_problemowych_w_szkole_spolczesnej.pdf (dostęp: 31.03.2015).

trafności swoich pomysłów. Kolejnym, niezwykle powszechnym w literaturze przedmiotu błędem jest utożsamianie wszystkich pytań z sytuacjami problemowymi. Obie tendencje w znaczący sposób przyczyniają się do tworzenia błędnego, znacznie uproszczonego obrazu nauczania problemowego¹².

Za twórcę idei nauczania problemowego uważany jest John Dewey, w którego ujęciu głównym celem szkoły było pobudzanie wrodzonych zdolności i zainteresowań uczniów, a także wzbogacanie ich doświadczeń poprzez samodzielną pracę. Zdobywanie czysto teoretycznej wiedzy w koncepcji Deweya odgrywało natomiast rolę drugoplanową. W toku swoich rozważań nad ideą myślenia problemowego wyodrębnił on następujące etapy tego procesu:

- odczucie trudności;
- wykrycie i określenie owej trudności;
- sformułowanie możliwego rozwiązania;
- wyprowadzenie wniosków z przypuszczalnego rozwiązania;
- dalsze obserwacje i ekspertyzy prowadzące do przyjęcia lub odrzucenia przypuszczenia¹³.

Z kolei D. J. Treffinger analogicznie wyróżnił następujące etapy twórczego rozwiązywania sytuacji problemowych w pracy z uczniami:

- ustalenie trudności i określenie problemu;
- podejmowanie przez uczniów prób rozwiązań i ustalenia odpowiedzi;
- eliminacja błędnych prób, przyjęcie ostatecznego rozwiązania i ewentualne zastosowanie go¹⁴.

Do niewątpliwych korzyści płynących z zastosowania technik i metod nauczania problemowego w toku procesu edukacji należy przede wszystkim zaliczyć wzrost aktywności i samodzielności ucznia, zwiększenie jego motywacji do nauki, a także dynamiczny rozwój jego funkcji poznawczych powodujący większą efektywność stosowania przez niego zdobywanej w ten sposób wiedzy w nowych sytuacjach¹⁵.

¹² W. Okoń, *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa 2003, s. 213–214.

¹³ J. Dewey, *Jak myślimy?*, Warszawa 1988, s. 98–102.

¹⁴ D. Bernacka, *Od słowa do działania. Przegląd współczesnych metod kształcenia*, Warszawa 2001, s. 95–96.

¹⁵ *Ibidem*, s. 101.

Wybrane techniki i metody nauczania problemowego

Do najważniejszych należy zaliczyć następujące techniki nauczania problemowego:

- wskazówek słownych;
- stymulacji pytań ucznia;
- zadania pomocniczego;
- odroczonego wartościowania pomysłów;
- łączenia odległych elementów i przeciwieństw;
- zasadę trzech „j”, tzn. jak najszerzej myśleć o problemie, jak najkrócej go wyrazić i jak najpozytywniej ująć ten problem w zapisie;
- sześciu pytań, tzn. kto? co? kiedy? gdzie? dlaczego? jak?;
- porównania rzeczywistości ze stanem pożądanym;
- wyszukiwania i grupowania tzw. hitów, czyli najatrakcyjniejszych pomysłów;
- eliminacji informacji niepotrzebnych;
- zabaw słownych czyli przygotowania grup wyrazów na dany temat;
- poszukiwania metafor i analogii poprzez łączenie przeciwieństw;
- MOC, czyli poszukiwania mocnych stron, ograniczeń i cech szczególnych kolejnych rozwiązań;
- rankingu pomysłów, czyli analizę par pomysłów, rozwijanie ich za pomocą tzw. macierzy kryteriów oraz tworzenie listy dodatnich i ujemnych cech poszczególnych pomysłów¹⁶.

Z kolei wśród metod stosowanych w nauczaniu problemowym należy wyodrębnić następujące:

- dyskusję;
- metodę sześciu kapeluszy Edwarda de Bono;
- burzę mózgów;
- metodę drzewa decyzyjnego;
- analizę SWOT¹⁷.

Podczas pracy metodą dyskusji uczniowie w toku zainicjowanej przez nauczyciela wymiany zdań mają okazję nauczyć się sztuki argumentowania własnych poglądów. W obrębie tej metody można wyróżnić dyskusję wielokrotną, punktową oraz panelową.

¹⁶ *Ibidem*, s. 99–101.

¹⁷ *Ibidem*, s. 102–145.

W nauczaniu problemowym niezwykle przydatna może okazać się również metoda sześciu kapeluszy, której pomysłodawcą jest Edward de Bono. W ramach zajęć prowadzonych tą metodą uczestnicy wcielają się w różne ustalone role, zmieniając co jakiś określony czas swój punkt widzenia na rozpracowywany problem czy pomysł. Cała idea polega na sztucznym przyjęciu określonego stanowiska w danej sprawie, które symbolizują właśnie wspomniane kapelusze:

- biały – płaszczyzna rzeczowa;
- czerwony – płaszczyzna emocjonalna;
- czarny – myślenie krytyczne;
- żółty – mocne strony sytuacji;
- zielony – podejście twórcze;
- niebieski – chłodny dystans¹⁸.

Metoda burzy mózgów pozwala w krótkim czasie uzyskać od uczniów wiele propozycji rozwiązania postawionego wcześniej problemu, pobudzając tym samym ich aktywność. Zainicjowana przez nauczyciela w ten sposób sytuacja problemowa, w której uczestnicy zajęć są zobligowani do grupowego wyboru optymalnego rozwiązania, skłania uczniów do wykazania się zdolnością myślenia krytycznego. W pracy dydaktycznej tego typu można wyróżnić następujące etapy:

- zdefiniowanie problemu;
- poszukiwanie rozwiązań;
- wybór rozwiązania optymalnego w danych warunkach;
- zastosowanie rozwiązania;
- ewaluacja¹⁹.

Graficzną metodą wspomagania procesu decyzyjnego jest drzewo decyzyjne, które pozwala skonstruować model planu rozwiązania problemu. W toku pracy realizowanej tą metodą należy zdefiniować następujące elementy: sytuację wymagającą podjęcia decyzji, cele i wartości, możliwe rozwiązania oraz pozytywne i negatywne skutki każdego z nich²⁰.

Praca za pomocą analizy SWOT stwarza natomiast uczniom okazję do ćwiczenia własnych zdolności kreatywnego i krytycznego myślenia w toku procesu identyfikacji mocnych oraz słabych stron, a także szans i zagrożeń wcielania w życie danego pomysłu.

¹⁸ B. Kubiczek, *Metody aktywizujące. Jak nauczyć uczniów uczenia się?*, Opole 2007, s. 97–105.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ <http://www.ceo.org.pl/pl/koss/online/1/drzewo-decyzyjne> (dostęp: 2.04.2015).

Zakończenie

Termin „społeczeństwo obywatelskie” w polskiej debacie publicznej wciąż postrzegany jest jako swoisty ideał życia zbiorowego, do którego realizacji wspólnymi wysiłkami powinni dążyć wszyscy obywatele. W toku tych zbiorowych dążeń na drodze efektywnej realizacji potrzeb własnej grupy społecznej, niezwykle istotną rolę pełni problemowe nauczanie wiedzy o społeczeństwie stwarzające uczniom przestrzeń edukacyjną dla kształtowania oraz rozwijania własnych zdolności i kompetencji niezbędnych do funkcjonowania w strukturze społeczeństwa obywatelskiego. Stymulowanie uczniów do samodzielnego uzyskiwania nowych wiadomości i sprawności poprzez rozwiązywanie problemów ma bowiem znaczny potencjał wychowawczy w zakresie oddziaływania na publiczne postawy, cnoty, opinie i działania podejmowane przez uczniów na płaszczyźnie życia społecznego. Rozbudzoną za pomocą wspomnianych metod nauczania problemowego naturalną potrzebę aktywnego działania odpowiednio ukierunkowani uczniowie mogą bowiem realizować w przestrzeni politycznej, aktywnie działając na rzecz dobra wspólnego w ramach różnego rodzaju organizacji pozarządowych, stanowiących fundament omawianego ideału życia zbiorowego.

Bibliografia

- Bernacka D., *Od słowa do działania. Przegląd współczesnych metod kształcenia*, Warszawa 2001.
- Borowiec P., *Główne przeszkody w realizacji idei społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] *Czas społeczeństwa obywatelskiego*, red. B. Krauz-Mozer, P. Borowiec, Kraków 2006.
- Dewey J., *Jak myślimy?*, Warszawa 1988.
- Kubiczek B., *Metody aktywizujące. Jak nauczyć uczniów uczenia się?*, Opole 2007.
- Okoń W., *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa 2003.
- Pietrzyk-Reeves D., *Współczesny kształt idei społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] *Czas społeczeństwa obywatelskiego*, red. B. Krauz-Mozer, P. Borowiec, Kraków 2006.
- Szkuclarek T., Śliwerski B., *Wyzwania pedagogiki krytycznej i antypedagogiki*, Kraków 2010.

Netografia

- Ladyca H., *Ranga metod problemowych w szkole współczesnej*, http://www.ceo.org.pl/sites/default/files/GPE/davBinary/ranga_metod_problemych_w_szkole_spolczesnej.pdf (dostęp: 31.03.2015).

Medel I., Macełko M., *Miejsce i rola społeczeństwa obywatelskiego w regionalnych (eko)systemach innowacji*, <http://delibra.bg.polsl.pl/Content/27345/BCPS31065-Miejsce-i-rola-spole0000.pdf> (dostęp: 23.09.2017).

Podstawa programowa przedmiotu wiedza o społeczeństwie, <http://men.gov.pl/wp-content/uploads/2011/02/4d.pdf> (dostęp: 30.03.2015).

Strategia wspierania rozwoju społeczeństwa obywatelskiego na lata 2009–2013, Warszawa 2008, s. 14, <https://www.mpips.gov.pl/userfiles/File/pozytek/SWRSO%202009-2015.pdf> (dostęp: 23.09.2017).

Zybała A., *Spółeczeństwo i polityka*, <http://kolegia.sgh.waw.pl/pl/KES/struktura/kppb/katedra/sklad/Documents/obywatelskie%20i%20public%20policy-2015.pdf> (dostęp: 23.09.2017).

Summary

Problem teaching of civic education and creation of civil society

This article is devoted to the analysis of the role of the use of methods of teaching civics problem. In the early parts of the study showed a relationship between learning outcomes that bring these methods and competencies and abilities, which in accordance with theoretical considerations should be characterized by any member of the civil society, is considered to be the ideal of collective life. The next part of the article is a description of the techniques and methods of teaching problem with guidelines for their effective use.

keywords: problematic teaching, civil society, social studies, critical pedagogy, social activation

słowa kluczowe: nauczanie problemowe, społeczeństwo obywatelskie, wiedza o społeczeństwie, pedagogika krytyczna, aktywizacja społeczna